

Әбдиманұлы Ө.
**Әдебиет оқулықтарын
қалыптастырудағы
М. Әуезов тағылымы**

Мақалада Әдебиет оқулығын жасау, оның тарихын зерттеу мәселелері жан-жақты сөз болады. Әр дәуір талабына сай жоғары мектеп оқулықтарын қалыптастырудағы академик М. Әуезов тәжірибелері салаланып, сараланады. Оқулық жазуды Ленинград университетінде оқып жүрген кезінде қолға алған М. Әуезовтің бұл бағытта өзіндік дәстүр, тағылым қалыптастырғандығы нақты мысалдар негізінде талданып көрсетіледі. М. Әуезовтің әдебиет тарихына байланысты өз бетінше жүргізген зерттеулерін, жинаған деректері мен материалдарын түрлі оқу орындарында дәріс оқуы барысында сараптап, бір жүйеге келтіріп, «Әдебиет тарихы» атты оқулығын жазу тәжірибесі әдістемелік тұрғыдан талданған.

М. Әуезовтің оқулық жазудағы, қазақ әдебиетінің тарихын дәуірге бөлудегі, жанрлық жіктерін жүйелеудегі ой-түйіндерінің ғылыми мәні мен маңызы тұжырымдалған. Ғалымның орыс әдебиеті тарихының зерттелу дәстүрінен үйрену тәжірибесіне ерекше назар аударылған. М. Әуезовтің әдебиет тарихының жеке пән ретіндегі ғылымдық сипатын ашудағы, оның зерттеу нысанын нақтылай білудегі, оқулық жазудың өзекті мәселелері танудағы жаңашыл ой-пікірлерді басшылыққа алуы жүйеленген.

Түйін сөздер: оқулық, оқу құралы, әдістеме, тәжірибе, әдебиет тарихы, әдебиет дәуірлері, әдебиет дәстүрі, зерттеу, дәстүр, жаңашылдық.

Abdimanuly O.
**The Influence of M. A Auezov's
doctrines on the formation of
textbooks on literature**

In the given article the problems of drawing up textbooks on literature and its chronological development are considered. According to the requirements of each era there have been selected and differentiated experience of the academician M. Auezov in formation of textbooks at the higher school. In the creation of the textbook the concrete examples and national traditions of M. Auezov's doctrines are analyzed, that he started to work in this direction during study at the Leningrad university. The collected materials which are independently investigated by M. Auezov on «History of literature» are considered, systematized and used by the author during conducting the lectures, which provided the basis for the creation the textbook where methodical experience in writing such works has been analysed.

Special attention is paid to the experience of the scientist in the history of studying Russian literature traditions.

Innovative ideas when determining the scientific character of the textbook on the history of literature by M. Auezov as a separate discipline, its concretization of the object of research and topical issues in the writing of a textbook have been systematized.

Key words: textbook, tutorials, technique, experience, history of literature, literary eras, literary tradition, research, tradition, innovation.

Әбдиманұлы О.
**Влияние учений М.А Ауэзова
на формирование учебников
по литературе**

В статье рассматриваются проблемы составления учебников по литературе и их хронологическое развитие. Согласно требованиям каждой эпохи были отобраны и дифференцированы опыт академика М. Ауэзова в формировании учебников высшей школы. В разработке учебника анализируются конкретные примеры и национальные традиции и учения М. Ауэзова, начавшего работать в этом направлении еще во время учебы в Ленинградском университете. Собранные и исследованные М. Ауэзовым материалы по «Истории литературы» рассмотрены, систематизированы и использованы автором во время чтения своих лекций, они легли в основу для создания учебника, где был проанализирован методический опыт написания подобных изданий.

Особое внимание уделено опыту исследования ученого в истории изучения традиций русской литературы. Проведена систематизация новаторских идей при определении научного характера учебника истории литературы М. Ауэзова как отдельной дисциплины, его конкретизации объекта исследования и актуальных проблем в написании учебника.

Ключевые слова: учебник, учебные пособия, методика, опыт, история литературы, литературные эпохи, литературная традиция, исследование, традиция, новаторство.

**ӘДЕБИЕТ
ОҚУЛЫҚТАРЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ
М. ӘУЕЗОВ
ТАҒЫЛЫМЫ**

Қазақ даласында жаңа дәуір басталысымен Алаш зиялылары ұлт игілігіне бағышталған ағартушылық істен шет қалмай, оған өз үлетерін қосты. Бұл жолдағы алғашқы қадам бастауыш дәрежесіндегі мектептерге түрлі әліппе, сауат ашқыш құралдар жасаудан басталды. А. Байтұрсыновтың «Әліпби» (1921), «Оқу құралы» (1921), «Әліпби. Жаңа құрал» (1926), «Тіл құралы» (1920), Т. Шонаұлымен бірігіп жазған «Оқу құралы» (1927), М. Жұмабаевтың 1930 жылға дейін жеті рет басылып шыққан «Сауатты бол» (1923), Ж.Аймауытовтың «Жаңа ауыл» (1929) атты оқулықтары мен тағы басқалардың оқулық, хрестоматиялары ұлттық әдебиеттің мектепке жеке пән ретінде жүре бастауына жетекші ықпал жасады. Басқа пәндерден де оқу құралдар жазу қолға алынды. Әйтсе де, педагогикалық техникумдар мен училищелерде, халық ағарту институттарында әдебиет тарихын оқыту қажеттілігі айқын сезіле бастады. Осы қажеттілік оқу-ағарту, әдебиет саласында жүрген қазақ интеллигенциясының алдына қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу міндетін қойды.

Әдебиет оқулығын жасау, оның тарихын зерттеуде осы жоғарғы басқыштағы мектептер мен оқу орындарына қазақ әдебиетінің арнайы түрде оқытылуын қажет еткен уақыт, дәуір талабына үн қосқан М. Әуезов болды. 1924 жылы Семей қаласындағы қазақша педагогикалық техникумға әдебиет тарихынан лекция оқитын оқытушы іздеген кезде Семей губерниялық атқару комитеті Ленинград университетінде оқуда жүрген М. Әуезовті шақыртады. «Әуезов қазақ қазақ әдебиетіне қызығуы мен осы саладағы өз бетінше жүргізген зерттеулері арқылы техникумдарда қазақ әдебиетін оқытатын бірден-бір кандидатура болып табылады» [1] деп атап көрсетілуіне қарағанда, сол кездің өзінде-ақ М. Әуезовтің қазақ әдебиетінің тарихынан өз тарапынан біршама зерттеулері әдеби ортаға жақсы таныс болған болуы керек. Әдебиет тарихына байланысты өз бетінше жүргізген зерттеулерін, жинаған деректері мен материалдарын Семей педагогикалық техникумына лекция оқу барысында бір жүйеге келтіре, толықтыра отырып, М. Әуезов 1927 жылы қазақ әдебиеті тарихынан тұңғыш зерттеу-еңбек болып табылатын «Әдебиет тарихы» атты оқулығын жазады. Автор «Жазушыдан» деп аталатын шағын алғы сөзде оқулықты жазудағы мақсаты туралы: «Ана

тілінің кеңірек өріс іздеуі қазақ мектебінде соңғы жылдарда күштірек айқындалып отыр. Олай болатын себебі соңғы жылдары қазақ елінің оқу-ағарту жұмысына тұсауын кескендей кеңшілік берді. Қазақтың бастауыш мектеп жасындағы балаларына арнап ашылған әлденеше жүз бірінші басқыш мектептен басқа бұл күнде оқытушылар дайындайтын техникум, институттар шыға бастады... Бастауыш мектептен гөрі жоғарырақ болып ашылған қазақ мектебі болса, барлығында ана тілінің әдебиетін тексеріп ұғынудың талабы байқалады. Ана тілінің жолында ендігі басқышта қазақ мектебінің іздейтін жаңалығы, кең өрісі сол әдебиет болды», -дей келе, бұл алғашқы қадам, тұңғыш тәжірибе ғана, сондықтан «Кітаптың тарихсыз заманда шыққанын еске алуды тілейміз. Қай жолдағы білімді алсақ та алғашқы тәжірибесінде сүрініп-қабынып, шала-шарпы, ала-құла болып шығады. Кемшілікті сын түзейді, көп болып біріккен ой түзейді. Сондықтан бұл кітап «Қазақ әдебиеті» деген толық атты аламын деп дәмеленбейді», - деп ашық ескертеді [2, 9]. Оқулықты жазу барысында М. Әуезов көп ізденіп, жан-жақты дайындалғаны қазақ әдебиетінің тарихын дәуірге бөлуінде, жанрлық жіктерін жүйелеуде айқын аңғарылады. Бұл бағытта өзі жақсы таныс болған орыс әдебиеті тарихының зерттелу тәжірибесіне сүйеніп отырғаны да сезіледі. Сонымен қатар әдеби мұраны игеру зерттеу проблемасын көтеріп жатқан сол кездегі әдеби-теориялық, әдеби тарихи талдау жасай тексеру бағытындағы ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдегі алғашқы ғылыми сипаттағы мақалаларды да ескеріп отырғаны анық байқалады. Әдебиет тарихының жеке пән ретіндегі ғылымдық сипатын аша келіп, оның зерттеу объектісін, яғни кімді, қалай зерттеу керек деген проблемалық мәселені алға қояды. Бұл проблеманы шешуде М. Әуезов әдеби мұраны зерттеу саласындағы өзіне дейінгі және сол кезеңдегі жаңашыл ой-пікірлерді басшылыққа алады.

М. Әуезов қазақ фольклорын ғылыми тұрғыда жан-жақты тексерген бөлімдерден кейінгі соңғы тарауда «Зар заман ақындары» деп атаған да оған Асан қайғы, Бұқар жырау, Махамбет, Шортанбай, Мұрат, Ы. Алтынсаринді жатқызған. Автор ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің арасын бөлетін кезең деп әдебиеттің көркем өнер саласы ретінде «әлеуметтің халін ұғып, жоқтап ел қамын ойлай бастаған» кезеңді алады. Осы кезден бастап «барлық ақындардан қалған сөздерді жазба әдебиетке қосамыз» деп көрсетеді. 1920-жылдардағы «Жазба әдебиет

Абайдан басталады» деген ұғымға қарсы шыға отырып, Абайдан бұрынғы ақын-жырауларды ауыз әдебиетіне жатқызып жіберушілерге қарсы шығады. Зар заман ақындарын ақылшы би, қария және толғау айтқан жырау деп екіге бөле келе, олардың негізгі міндеті өлеңшілдік емес, елге басшылық жасап үлгі-өсиет айту, әлеумет қамын ойлау деген тұжырым білдіреді. Бірақ осы екі сипаттағы ақындарды «Бұлар өз заманындағы қазақтың жоғарғы тобынан, билер, басшылар ортасынан шыққан, өздері әкім» деп «тұрпайы социологизм» көзқарасымен бағалайды. Абайға дейінгі ақындардың барлығын хандық қоғамның жыршысы дей отырса да, автордың мына пікірі көңіл аударарлық. «Қазақтың жазба әдебиеті кешегі өткен Абай емес, одан көп арғы жердегі көп сай мен саладан суат алатынын түсінеміз». Бұл пікірін дәлелдеу мақсатында Асан қайғы мен Бұқар жырау өлеңдеріне әдеби-тарихи тұрғыда социологиялық талдау жасайды. Асанның Жәнібек ханға, Бұқардың Абылай ханға айтқан өлеңдерінің мәнін аша келіп, олардың ел ақылшысы, ел қамқоры да бола білгеніне көңіл аударады. Әйтсе де, М. Әуезов Абайға дейінгі әдеби мұра «Хандық, билік қоғамның мүддесін жырлаған әдебиет» деген көзқараста болған. Оған автордың: «Тарих сынымен қарағанда Асан қайғы мен Бұқар жырау қазақ қауымының жоғарғы табынан шыққанмен, билер ортасынан шыққан ақындар. Өздері де ел менгеріп жүрген басшы, ұлық. Бұларды туғызған қазақ тарихының хан билеп, би билеген дәуірі. Сондықтан дүниеге көзқарасы, ұғымы, ел тіршілігіне берген бағасы барлығы да хан мен би заманының ой-негізін салт-санасын білдіреді» деген пікірі дәлел. Бұл көзқарас Махамбет, Шортанбай, Мұрат, Ыбырай творчестволарына байланысты атап айтылмаса да, оларды халық ақындары деп те бағаламайды. Асан қайғы, Бұқар жырау өлеңдерінен басталған әлеуметтік сарын Махамбет поэзиясында күрескерлік мәнге ауысты, одан кейін Шортанбай, Мұраттарда діншілдік, зарлана күңіренумен толығып, Ыбырайда ағартушылық оқу-өнерге шақыру сипатын қабылдағанын Абайға дейінгі қазақ поэзиясының өсу жолы ретінде көрсетеді. Жиырмасыншы жылдардағы әр түрлі мақалаларда айтылып қана жүрген осы ақындар творчествосына оқулық көлемінде алғашқы талдау жасауы, қолда бар деректердің сол кездегі ғылыми-зерттеушілік ой-пікірі тұрғысынан жүйеленуі, қорытылуы қазақ әдебиеті тарихын ғылымдық негізде зерттеуге алғашқы соқпақты салғанын көрсетеді.

М. Әуезов осы еңбектің соңында «Бүгінгі мақсат – қазақ ел әдебиеті жұрнақтарын сыртқы түр мен мағынасына қарап әр түрінің орнын көрсету. Бұл кітаптың түп мақсаты сол болған соң, бір дәуірде бір түрлі өлең айтқан ақынның бәрін сынаудың орнына солардың ішінен мысал боларлық бірнешеуін алып осылардың мысалын тексерумен әдебиет тарихының желісін тартып алмақшымыз. әр жерде шашылып қалған ескіге қарап, әдебиет тарихының ұзын жолынан қалған сүрлеуді тауып алуды талап етіп отырмыз», – дей келіп, «Қазақ әдебиетінің тарихи зар заман дәуірінен соң Абайға келіп тіреледі. Енді Абайға көшеміз», – деп қорытады. Әрине, қазақ әдебиеттану ғылымының өрістеп дамыған қазіргі кезеңнің талап-тілегімен қарайтын болсақ, оқулықтағы бірыңғай ағым теориясы мен «тұрпайы социологизм» теорияларына сай көзқарастағы пікірлерін сол дәуірдегі тек бізде ғана емес, бүкіл әдебиеттану ғылымында орын алған осы концепциялардың ықпалы деп түсінген дұрыс. Сол кездегі «ұлтшыл алашордашыларға» қарсы күрестің бір шеті М. Әуезовке де тиіп, шығармалары сыңаржақ солақай сыншылдыққа ұшырап жатқанын ескерсек, оқулықтың бүкіл тиражының баспадан шықпай жатып жиналып алынып, таралмай қалуына таңдануға болмайды. Идеялық нысанасы қате деп танылып, мектептер мен жоғарғы оқу орындарында практикалық

арнасын таба алмауына заман, дәуір ағымы кінәлі еді. Оқулық кеңес дәуіріндегі ой-көзқарасқа сай: «М. Әуезовтің 1927 жылы шыққан «Әдебиет тарихы» атты кітабы смаркстік методология тұрғысынан қарағанда «бірыңғай ағым» теориясына ойысатын елеулі қате-кемшіліктері бар еңбек болатын. Алайда бұл еңбек қазақ әдебиеті тарихын зерттеу талабымен құнды», – деп бағаланды [3, 110]. Халық ауыз әдебиетінің кейбір үлгілерін Бұқар, Шортанбай, Мұрат, Ыбырай Алтынсарин өлеңдерін талдау барысында ұшқары айтылған ой-пікірлер М. Әуезовтің кейінгі жылдарда жазылған еңбектерінде терең ғылыми дәлдікпен қайта жазылғаны мәлім. Бұл салада бағыт-бағдар алатын бұрын-соңды жазылған ғылыми еңбектің болмауына, жан-жақты қарап, жете зерттеу жүргізуге мұрша бермеген уақыт, заман талабын, әдебиеттану ғылымының әлі туып үлгермегеніне көңіл аударатын болсақ, бұл кемшіліктердің болуы заңды да. Соған қарамастан «Әдебиет тарихы» қазақ фольклорын жанры мен түріне жіктей отырып, тұңғыш рет жүйелі түрде зерттеген әдеби танымдық, ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің бетін мәнді арнаға бұрған, бірнеше кезеңдерге бөлінетін әдебиет тарихы бар екендігін танытқан бірден-бір оқулық, әдебиеттану ғылымының алғашқы қарлығашы болды.

Әдебиеттер

- 1 МӘМА архиві. – 398 папкі. – 28 б.
- 2 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991.
- 3 Қазақ әдебиетінің тарихы, III, 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1967.

References

- 1 MAMA arxivі. – 398 papki. – 28 b.
- 2 Auezov M. Adebiet tarixi. – Almatı: Ana tili, 1991.
- 3 Qazaq ädebietiniñ tarixi, III, 1-kitap. – Almtı: Ǵılim, 1967.